

दुष्टि ए का समुज ओट हिंदी-मराठी साहित्य

संपादक

डॉ. सतीशा यादव

डॉ. रणजीत जाधव

डॉ. संतोष कुलकर्णी

प्रा. अमोल इंगळे

हाशिए का समाज और हिंदी - मराठी साहित्य
संपादक मंडल :- डॉ. सतीश यादव, डॉ. रणजीत जाधव,
डॉ. संतोष कुलकर्णी, प्रा. अमोल इंगळे

ISBN : 978-93-5240-146-8

अरुणा प्रकाशन

103, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खड्केकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. 9421486935, 9421371757

© लातूर जिला हिंदी साहित्य परिषद, लातूर

: प्रथम आवृत्ति :- नवंबर 2017

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

शब्द संयोजन : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु गुळवे 8600881127

मूल्य : 350.00 रुपये

*"हाशिए का समाज और हिंदी - मराठी साहित्य" इस स्मारिका में व्यक्त मतों से संपादक मंडल का सहमत होना जरूरी नहीं है।

अनुक्रमणिका

खण्ड - ब (मराठी)

1. आठवणीतले शब्दरत्न डॉ. रणसुभे सर - डॉ. रोहिणी पटवर्धन-सुरु / 267
2. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे : व्यक्ती आणि लेखक - प्रो. सौ. रमा प्र. नवले / 269
3. संत तुकारामांचा समत्वभाव - डॉ. रवींद्र वैजनाथराव बेम्बरे / 272
4. संत एकनाथांच्या भारूडातील परिघाबाहेरील समाजाचे चित्रण - डॉ. बी. व्ही. डिगोळे / 276
5. संत चोखोबांच्या अभंगातील समाजचिंतन - प्रा. धिरजकुमार सत्येकाल कोतमे / 280
6. सत्यशोधक यादवराव शिदोरे यांचे पद्यलेखन - प्रा. डॉ. गोविंद काळे / 283
7. 1960 नंतरच्या मराठी साहित्यात दलित हुंकार - प्रा. डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव / 287
8. मराठी दलित कवितेतील हुंकार - प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे / 290
9. 1970 नंतरची आदिवासी कविता : दिशा आणि दर्शन - डॉ. वैजनाथ अनमुलवाड / 295
10. 1970 नंतरच्या मराठी साहित्यात स्त्री जीवनाचे वास्तव - प्रा. डॉ. सी. एस. आवारे / 299
11. आदिवासी लोकगीतातील स्त्री जाणीवा - डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी / 302
12. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे, अनुवाद कला आणि परिघाबाहेरील समाजाचे साहित्य: एक मागोवा - दत्ता चव्हाण / 306
13. एकोणशे सत्तर नंतरच्या मराठी साहित्यातील भटक्या विमुक्तांचे चित्रण
(विशेष संदर्भ - धनगर जमात) - प्रा. डॉ. मारोती कोल्हे / 309
14. अध्यात्म लोकशाहीच्या परिघाबाहेरील संत चोखा मेळ - प्रा. प्रशांत बब्रुवान क्षीरसागर / 313
15. ग्रामीण स्त्रियांच्या प्रश्नांचा अनुबंध जपणारी शेतकरी संघटना - प्रा. डॉ. ज्ञानदेव राऊत / 318
16. जागतिकीकरणातील दलित कवितेच्या जाणिवा - प्रा. गोविंद शंकरराव रामदिनेवार / 321
17. 'चिखलवाटा' कादंबरीतील परिघाबाहेरील समाज - प्रा. डॉ. जयद्रथ जाधव / 324
18. दलितांच्या वर्तमान स्थितीगतीचा जिवंत अविष्कार 'सूर्यस्तूप' - डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे / 329
19. जागतिकीकरण आणि दलित कवितेतील बदलते संदर्भ - प्रा. डॉ. चंद्रकांत शेरखाने / 336
20. जगण्यासाठी लढण्याचे बळ देणारी : कोयता - प्रा. डॉ. केशव आलगुले / 340
21. कोल्हाट्याचं पोर : एक आकलन - आरती केशवराव गायकवाड / 343

मराठी दलित कवितेतील हुंकार

प्रा. डॉ. दादाराव गुंडे
मराठी विभाग प्रमुख,
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब
जि. उस्मानाबाद

१९६० नंतर ठळकपणे मराठी साहित्य विश्वात काही साहित्य प्रवाह, चळवळी उदयास आल्या. त्यामध्ये ग्रामीण, स्त्रीवादी, ख्रिस्ती, जैन, आदिवासी, मुस्लिम, कामगार, जनवादी, बाल तसेच दलित साहित्य प्रवाहाचा समावेश होतो. इतर साहित्य प्रवाहाप्रमाणे स्वत्वाच्या जाणीवेने विस्तार पावलेला तसेच मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध व संपन्न करणारा प्रवाह म्हणून दलित साहित्य महत्वाचे ठरते. हा प्रवाह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वविचारावर अधिष्ठित आहे. शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा या प्रेरणेतून, बाबासाहेबांनी केलेले सर्वकष बंड आणि वैचारिक आंदोलनाने दलित समाजास आत्मभान आले. वर्षानुवर्षे अज्ञानाच्या काळ्याकुट्ट अंधारात चाचपडत पडलेला दलित समाज खडबडून जागा झाला. नवजागृत, नवशिक्षित लेखक कवींनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकार्याने मुख्यतः प्रेरित होऊन तसेच भगवान बुद्ध, महात्मा फुले व राजर्षी शाहु महाराज यांच्या जीवन कार्यास प्रेरणास्रोत मानून आपल्या जीवन जाणीवा शब्दबद्ध केल्या. दलित साहित्यकांनी आपल्या व्यथा, वेदना व जीवन जाणीवा साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रकारातून मांडण्यास प्रारंभ केला. त्यामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथन, वैचारिक लेखन तसेच कविता या प्रकारांचे मौलिक योगदान आहे. यापैकी दलित कवींच्या कवितेतून प्रकटणारा हुंकार याचा परामर्श या शोधनिबंधातून घेण्याचा हेतु आहे.

दलित जीवन जाणीवा वास्तव अभिव्यक्तीतून प्रकट करणाऱ्या कवितेचा विचार करण्यापूर्वी दलित ही संकल्पना किती व्यापक किंवा तिचा मूळ आशय समोर ठेवणे महत्वाचे वाटते. दलित हा शब्द विशिष्ट समुहवाचक किंवा अस्पृश्य दलितापुरता मर्यादित नाही. तर ज्याच्यावरती अन्याय होतो तो दलित. ज्याची सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व्यवस्थेत पिळवणूक केली तो दलित. ज्याला माणसाच्या अधिकाराने जगता आले नाही, ज्याच्या वाट्यास प्रतिष्ठेचे जीवन आले नाही उलट वंचित, उपेक्षित व अपमानित जीणे वाट्यास आले. अशा प्रकारच्या अन्याय अत्याचारास सामोरे गेलेल्या समुहाचे चित्रण करणारे साहित्य दलित साहित्य ठरते. दलित या संज्ञेचे स्पष्टीकरण डॉ. शिवदास शिरसाट यांनी 'दलित आत्मकथन : स्वरूप संकल्पना व सौंदर्य' या पुस्तकात दिले आहे. डॉ. म. ना. वानखेडे, 'दलित' म्हणजे केवळ बौद्ध अथवा मागासवर्गीय नव्हे तर जे पिळले गेले, श्रमजीवी आहेत ते सर्व दलित होत, भालचंद्र फडके दलित हा शब्द जातीवाचक किंवा मूल्यवाचकही नाही तर अनेक शतकानंतर ज्यांना आपले स्वत्व गवसले, बाबासाहेबांच्या मुक्तीच्या लढ्यातून ज्यांना अस्मिता लाभली त्या स्तरातील लेखन दलित पदातून व्यक्त होते. तसेच बाबुराव बागुल 'दलित' पदाचा पारंपारिक अर्थ नाकारून दलित म्हणजे क्रांतिवीर सम्यक परिवर्तन असा नवा अर्थ स्वीकारतात. यामधून दलित संकल्पनेची व्यापकता लक्षात येते.

दलित साहित्यात 'कविता' हा वाङ्मय प्रकार अगोदर उदयास आला. वेदनेच्या अभिव्यक्तीसाठी अनेकांना कविता जवळची वाटली. त्यामुळे अन्य वाङ्मय प्रकारापेक्षा दलित कविता अधिक प्रमाणात निर्माण झाली. दलित समाजाच्या वाट्यास आलेल्या व्यथा, वेदना, जीवन जाणीवा तसेच भयान वास्तवाचा अविष्कार काव्याद्वारे समर्थपणे घडविला. त्यामुळे दलित

साहित्यातील फार मोठी जागा दलित कवितेने व्यापलेली आहे. विद्रोह, नकार, वेदना, मानवता, विश्वात्मकता, विज्ञान अशा अनेक अंगांनी ती बहरली. हिरा बनसोडे, प्रतिभा अहिरे, प्रेरणा व्यवहारे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, प्रज्ञा लोखंडे, मीना गजभिये, कुमूद पावडे, सरला ठमके यांसारख्या अनेक कवयित्रीबरोबर कवींनी दलित कवितेचा अविष्कार घडविला व तिला समृद्ध बनविले.

मराठी दलित कवितेचे स्वरूप लक्षात घेताना प्राचीन मराठी कवितेकडे नजर टाकली असता दलित जाणीवा दृष्टीस पडतात. दलित कवितेची परंपरा संत साहित्यात दिसते. वारकरी संप्रदायातील चोखामेळा, कर्ममेळा, बंका महार, संत जनाबाई यांच्या अभंगातून आपणास त्यांना समाजात सोसावे लागलेले दुःख, ज्ञातीहिन असलेल्या वेदना जाणवतात. अस्पृश्य असणारी वेदना दिसते. ही वेदना उत्कट, व्याकुळ करणारी आहे.

“जोहार मायबाप जोहार / तुमच्या महाराचा मी महार /

बहु भुकेला झाला / तुमच्या उष्ट्यासाठी आलो //”

यासारख्या अभंगात अगतिकता आहे. दलित वेदनेचे आदिरूप संत चोखामेळा आहेत. हे अभंग दलित वेदनेचे प्राचीनत्व दाखवितात. शब्दातून झिरपणारे दुःख कारूप्याने भरलेले व वेदनेचे आहे. फरक एवढाच आहे की, यातील वेदना विद्रोही स्वरूपाची नाही तर त्यात करुणा आहे, लीनता आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मुक्तीलढ्यातून प्रेरणा घेऊन किसन फागुजी बनसोडे, गोपाळकाका वलंगकर, वामनदादा कर्डक यांनीही दलितांच्या व्यथा, वेदना, आशा-आकांक्षा प्रकट केल्या.

साठोत्तरी दलित कवितेचे रूप अनेकांच्या कवितेतून प्रखरपणे जाणवते. यामध्ये लक्षणीय काव्यलेखन करणारे कवी नामदेव ढसाळ, वामन निंबाळकर, केशव मेश्राम यांचा समावेश होतो. नामदेव ढसाळांनी पारंपारिक कवितेला छेद देण्याचे काम केले. ‘गोलपीठा, मुखं म्हताऱ्याने डोंगर हलविले, प्रियदर्शनी, ‘आमच्या इतिहासातील एक अपरिहार्य रात्र, तुही यत्कंची, खेळ, गांडू बगीचा, या सत्तेत जीव रमत नाही’ इत्यादी काव्यसंग्रहातून त्यांनी बंडखोरीचे व क्रांतीचे पाऊल उचललेले दिसते. यांची कविता अन्य कवींच्या कवितेपेक्षा वेगळी आहे. त्यांच्या कवितेतील जग चक्रावून सोडते. या कवितेतील जग हे पांढरपेशा जगाच्या सीमेपलीकडे सुरू होते. मुंबईतील गोलपीठा या नावाने ओळखले जाणारे हे जग आहे. अर्धपोटी किंवा रिकाम्या पोटाचे, मरणांच्या खस्ताचे, उद्याच्या चिंताचे, शरम व संवेदना जळून उरणाऱ्या मनुष्यदेहांचे अशा जगात वाढलेल्या नामदेव ढसाळांनी जे भोगलं ते कवितेतून व्यक्त केलं. पांढरपेशा वर्गास निरुत्तर करणारे अनेक प्रश्न ते विचारतात. ते म्हणतात,

“हे वाद्या! तू माणसालाच असे हीन केलेस

तुला वेशीबाहेरचा आक्रोश ऐकु आला नाही का?

पेटलेला माणूस दिसला नाही का?

उदासीनतेचा विराटपणा तुला स्पर्शला नाही का?

वीजेचा लोळ वेशीची तटबंदी फोडून आत येतोयरे

सांग का देत नाही त्याला कडाडून मायेचे आलिंगन?”

आपल्या सभोवतीची वास्तवता, भयानकता ते व्यक्त करतात. केवळ दाहक जीवन दाखवून देणे एवढाच त्यांचा हेतु नाही तर जगण्याचे हक्क मिळवू पाहणाऱ्या समाजाच्या मनातला धुमसत असणारा अंगार व्यक्त करायचा आहे. बुद्धी व भावनेस आव्हान करताना मानवतेचे गाणे गायलाही विसरत नाहीत.

स्वतंत्र भारतात सर्व दृष्टीने दलितांचा भ्रमनिरास झाला आहे. दलित समाजाचे मूळ दुःख नाहीसे झालेले नाही.

स्वातंत्र्यात माणुस निराश दिसतो. याची कडवट प्रतिक्रिया ऐकायला मिळते.

“स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे?

रामराज्याच्या कितव्या घरात व्हातोत आपण?

उद्गम विकास, उंची संस्कार, संस्कृती कंचा, मूलभूत अर्थ स्वातंत्र्याचा?”

असे प्रश्न ढसाळ विचारतात. ज्यामध्ये क्रांतीचा ध्यास आहे. संपूर्ण क्रांती म्हणजे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात क्रांती, या क्रांतीत पिळवणूक, अपेक्षाभंग, अत्याचार यासारख्या प्रवृत्ती जन्म देतात अशी भावनाही ते व्यक्त करतात. आंबेडकरी विचाराने स्मरून ‘शतकानंतर प्रकाशाची फुले हाती ठेवणारा फकीर भेटला आता सूर्योन्मुख झाले पाहिजे’ ही भावना, कर्तव्य सांगायलाही ते कवितेतून विसरत नाहीत.

अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या वर्गाचे दुःख, त्याचे चटके प्रत्येक कवीच्या वाट्यास आलेले आहेत. या आत्मनिष्ठ अनुभवाची विद्रोहात्मक अभिव्यक्ती दलित कवितेचे स्वरूप राहिलेले आहे. म्हणून ती येथील समाजव्यवस्था, संस्कृतीमय नकार देत संघर्षाचा पवित्रा घेताना दिसते. वेदना, विद्रोह व नकार ही दलित कवितेनेही आपली तत्त्वत्रयी मानली आहे. संघर्षा, इष्ट असा बदल हवा आहे. त्यासाठी कांही कवी आक्रमक पवित्रा घेताना दिसतात. बाबुराव बागुल ‘ज्यांनी चूक केली इथे जन्म होण्याची त्यांनीच ती सुधारली पाहिजे, देश सोडून अथवा भीषण युद्ध करून’ असा विद्रोही सूर काढताना दिसतात. विद्रोही कवितेचा टणक हुंकार, शतकानुशतकाची भळभळती जखम कवितेतून वाहत राहते.

वामन निंबाळकरांनी ‘गावकुसाबाहेरील कविता, महायुद्ध’ या काव्यसंग्रहातून वाट्यास आलेले पशुपातळीवरील जीवन साकारले. मनातील विद्रोह शब्दांच्या मदतीने समर्पकपणे प्रकट केला. केशव मेश्राम यांनी ‘उत्खनन, जुगलबंदी, अकस्मात व चरित्र’, त्र्यंबक सपकाळे ‘सुरूंग’, प्रल्हाद चेंदवणकर ‘ऑडीट’, ज. वि. पवार ‘नाकेबंदी’, अर्जुन डांगळे ‘छावणी हालत आहे’, नरेशकुमार इंगळे ‘अंगारा’ यासारख्या काव्यसंग्रहातून जीवनात आलेल्या रूक्ष, कडवट अनुभवांना मूर्तरूप देत दलितांचे जीणे चित्रित केले.

कवी वामन निंबाळकर, प्रल्हाद चेंदवणकर, ज. वि. पवार सारखे कवी ग्रामीण भागात जन्मले, तेथेच वाढले. येथील दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, अस्पृश्यतेबद्दलचा संताप कवितेतून व्यक्त केला. प्रल्हाद चेंदवणकर म्हणतात,

“तुमच्या पावलाखाली

दडलेले आमचे श्वास

अजुनही घुसमटताहेत

गावाबाहेर उकिरड्यात

देणे तरी तुमचे किती

दाखवा आम्हाला हिसाब किताब

इतिहासाचे वारसदार

विचारतो आहोत, द्या जबाब!”

असा विद्रोह अनेक पातळ्यांवरून प्रकट झाला. हा विद्रोह अस्पृश्यता, सांस्कृतिक मक्तेदारी विरुद्ध आहे.

कवी दया पवार ‘कोंडवाडा’ मधून भोगलेले जीवन चिंचित करतात. त्याची कारणमीमांसा शोधतात. समाज व्यवस्थेतील जातीयता, दलितांची कशी दुरावस्था करते याची कोंडी फोडतात. क्राँच पक्षाच्या हत्येने वाल्मिकीचे अंतःकरण आक्रंदून घेतले परंतु त्याला दलितांची दुःखे दिसली नाहीत. म्हणून वाल्मिकीला महाकवी म्हणावे का? असा प्रश्न कवीपुढे उभा राहिला.

म्हणतात, 'हे महाकवी तुला महाकवी तरी कसे म्हणावे, हा अन्याय अत्याचार वेशीवर टांगणारा एक तरी श्लोक रचला असतास तर तुझे नाव काळजावर कोरून ठेवले असते'. अशी भावना प्रकट करतात. इथे अस्वस्थ मनाचे दर्शन घडते. दलित कविता भूतकाळ न विसरता त्याचा अन्वयार्थ लावते. आपल्या पूर्वजावर अस्पृश्यता लादून जो अनन्वीत छळ केला त्याची वेदना मांडते. त्यासाठी विद्रोह पुकारते, नकार देते व जाब विचारताना नवजीवनास सिद्ध होते. पहिल्या पिढीतील दलित कवीबद्दल रंगराव लिहितात, "१९६० च्या दशकातील प्रखर आंबेडकरी जाणीवेने पेटलेल्या लेखक-कवींना पुर्वायुष्यातील अस्पृश्यता, दारिद्र्य, अंधःकार यांचा वारसा लाभला होता. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्या कवितेत आढळणारा नव्या जाणीवेचा अविष्कार राग, चीड, दुःख व विद्रोह या भावनांनी ओतप्रोत होता." या मतातून स्वरूप पुढे येते.

याशिवाय दलित कवितेला पुढे यशवंत मनोहर, भुजंग मेश्राम, लोकनाथ यशवंत, राम दोतोडे, दीपक त्रिभुवन, अरूण काळे, अविनाश गायकवाड, आनंद गायकवाड, प्रकाश मोगले, लहु कानडे, प्रकाश खरात, महेंद्र भवरे, कैलास भाले, सुरेंद्र नाईक यासारख्या कवींनी मराठी दलित कवितेला समृद्ध केले. नवा आशय, नवा आयाम दिला. प्रामुख्याने आत्मनिष्ठ अनुभवाबरोबरच तीव्र सामाजिक भान या कवितेजवळ आहे. यशवंत मनोहर म्हणतात,

"शब्दांची पुजा करीत नाही मी...

माणसांची आरती गातो...

त्यांच्या गांवात सूर्य नाही... त्यांच्या हाती उजेड देतो."

माणसाच्या उत्कर्षासाठी, समृद्धतेसाठी ती संघर्ष करते. या कवितेला माणूस व त्यांचे जगणे अर्थात माणूसपण महत्वाचे वाटते. तसेच इतिहास व वर्तमानाची सांगड घालत समकालीन जीवन व संस्कृतीचे अनेक पदर कवितेतून उलगडून दाखवते. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व धार्मिक वास्तवता अनेकस्तरीय संघर्ष चित्रित करते. विषम समाज व्यवस्थेला मूठमाती देऊन लोकशाही मूल्यावर आधारीत न्यायप्रिय, समताधिष्ठीत समाजाची निर्मिती ही कविता करू पाहते. अंतःप्रेरणा, अंतःस्फोटाला चालना देणारी दलित कविता वर्तमानकालीन जीवनाचा दस्तऐवज आहे. एकूणच मराठी दलित कवितेचा हुंकार, स्वरूप लक्षात घेता या संदर्भात भालचंद्र फडकेंनी मांडलेले मत अधिक प्रभावी वाटते. ते म्हणतात, "दलित कविता ही समूहाच्या वेदनेची कविता आहे. माणसाचे गाणे गाणाऱ्या माणसाची कविता आहे. ती निःशंक आहे. निधडी आहे. तिला दलित मुक्तीलढ्याची आग पेटवित समाजातील दुरिते, अपेक्षा, संकुचितपणा नष्ट करावयाचा आहे. तिची हाक साऱ्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय प्रस्थापित करू पाहणाऱ्या वर्गाला आहे. ती अश्रद्ध, बेफिकीर नाही. तिला मानवी जीवन व्यर्थ आहे असे वाटत नाही. ती माणसाला महान मानते. तिने माणसासारख्या माणसाला तुच्छ लेखणाऱ्या प्रतिगामी शक्तीविरुद्ध उग्र बंड पुकारले आहे. ती रंजले-गांजले आहेत त्यांचा निर्भयपणे कैवार घेणार, ती स्वतः एका कोषात गुरफटून घेणार नाही. भूतकाळातील वेदना व्यक्त करीत ती वर्तमानाला सामोरे जाईल आणि जीवापार लपलेली सोनेरी स्वप्ने सत्यसृष्टीत उतरवून दाखवील." हे मत दलित कवितेच्या स्वरूपावर नेमकेपणाने भाष्य करते.

निष्कर्ष :

मराठी सारस्वताचे विशेष भूषण ठरणारा असा दलित साहित्य हा एक महत्त्वपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण प्रवाह आहे. १९६० नंतर टळकपणे ही संकल्पना मराठी साहित्य विश्वात आलेली दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार कार्याने प्रेरित झालेल्या, आत्मभान प्राप्त झालेल्या पिढीने आपल्या भावाभिव्यक्तीसाठी लेखणी हाती घेतली. यातूनच दलित साहित्याचा अर्थात दलित कवितेचाही जन्म झाला. जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, विषमतेचा पुरस्कार करणारी मनुस्मृती यांच्या विरुद्ध दंड थोपटून आयुष्यभर लढणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित कवितेचे प्रेरणास्थान बनणे अपरिहार्य होते. यातूनच दलित

कवितेस दिशा मिळाली, खास स्वर मिळाला. चातुर्वर्ण्यरूपी जात्यात भरडले गेलेले, चिरडले गेलेले व दबले गेलेले ते सर्व दलित अशी दलित या शब्दाची व्युत्पत्ती आपणास सांगता येईल. मराठी साहित्याची कक्षा रूढावण्यास दलित साहित्याचे विशेषतः दलित कवितेचे मोठे योगदान राहिले आहे. प्रारंभी कविता या वाङ्मय प्रकारातूनच आपला अविष्कार घडविला. अपेक्षित परिणाम साधणारा प्रकार म्हणून अनेकांनी हा प्रकार हाताळला. दलित कवितेचा इतिहास पाहता हा टाहो चोखोबांनी आपल्या अभंगातून फोडल्याचे दिसते. या टाहोस मात्र विद्रोहाचा स्पर्श नाही. त्यात करूणा, लीनता दिसून येते.

दलित कवितेला समृद्ध करण्यात अनेक कवींचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. मुख्यतः दलित कवींचा विचार केल्यास नामदेव ढसाळ यांच्यापासून ते अलिकडच्या काळातील सुरेंद्र नाईक, ऋषीकेश कांबळे पर्यंतच्या अनेक कवींनी दलित कवितेला बहुअंगाने समृद्ध करण्याचे काम केले. सर्वांचा नामोल्लेख करणे किंवा विवेचन करणे विस्ताराचे होते. पहिल्या पिढीतील कवी हा जन्माने अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या वर्गातील असल्याने अस्पृश्यतेचे भोग त्याने भोगलेले आहे. त्यामुळे ही कविता येथील संस्कृती, रूढी, परंपरा यांना साकारते. तसेच विषमतावादी व्यवस्था नष्ट करून समतावादी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी विद्रोह करते. दलित अर्थात् उपेक्षित माणूस आणि त्याचे जगणे चित्रित करणे, त्याच्या दुःखास वाचा फोडणे हे आशयसूत्र राहिले आहे. आत्मनिष्ठ जाणीवा व्यक्त करणे, समूह जाणीवा व्यक्त करणे अशा दोन पद्धतींनी ही कविता सिद्ध झाली. दलित कविता चिंतनशील आहे. समाज व तत्त्वज्ञानाची ती काटेकोरपणे मीमांसा करते. विषमताग्रस्त समाज व्यवस्थेची कठोर चिकित्सा करते. ती निर्भीड, परखड असून वा आशय, अभिव्यक्ती प्रदान करते. नव्या सामाजिक जाणीवेची व बांधिलकीची आशयदृष्टी देते. हे तिचे फार मोठे योगदान आहे. वेदना, विद्रोह, नकार ही तत्त्वत्रयी माणून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता ही मूल्यनिष्ठा स्वीकारते. तळागाळातील मानवी संवेदनांना मोकळी वाट करून दिली. समाजाने व संस्कृतीने नाकारलेल्या लाखो न्हदयाचे हुंकार प्रकट करणारी ही दलित कविता प्रभावी व प्रखर स्वरूपाची आहे. इतिहासाची चिकित्सा, वर्तमानाचा प्रत्यय व भविष्याचा वेध अशी त्रिमार्गी परिक्रमा या कवितेची आहे. कवींनी अनुभवासोबत थोर व्यक्तींनी माणूस म्हणून जगण्याचे जे सामर्थ्य दिले त्याचे गुणगान, यांच्या कार्याची प्रेरणा घेऊन वैचारिक संघर्ष, सत्तासंघर्ष सोबत समताधिष्ठीत समाज रचनेचे तत्त्वज्ञान आले आहे. म्हणून मराठी साहित्यातील दलित कविता ही अतिशय आशयघन स्वरूपाची आहे यात दूमत नाही असेच म्हणता येईल.

संदर्भ :

- १) डॉ. शिवदास शिरसाठ, 'दलित आत्मकथन : स्वरूप, संकल्पना व सौंदर्य'.
- २) नामदेव ढसाळ - 'गोलपीठा'
- ३) रंगराव बी. (संपा.), 'मराठी दलित कविता', साहित्य अकादमी प्रकाशन, नवी दिल्ली, आवृत्ती २००७.
- ४) यशवंत मनोहर, 'उत्थानगुंफा', पृ.क्र. २९.
- ५) फडके भालचंद्र, 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे २०००.
- ६) डॉ. यशवंत मनोहर, 'दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप'.
